

Айдарова М.Д., Курванбекова А., Сейдакматова А.

ЭНЕ ТИЛДИ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА ДИАЛЕКТИКАЛЫК СӨЗДӨР

Айдарова М.Д., Курванбекова А., Сейдакматова А.

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА И ДИАЛЕКТНЫЕ СЛОВА

Aidarova M., Kurvanbekova A., Seydakhmetova A.

PROBLEMS OF NATIVE LANGUAGE DEVELOPMENT AND DIALECT WORDS

УДК:377.034

Эне тил – бул адамдын туулуп өскөн чөйрөсүндө, үй-бүлөсүндө, жашаатында жана социалдык байланыштарда биринчи болуп үйрөнгөн тили. Бул тил адамдын дүйнөнү кабыл алуу, ой жүгүртүү жана өз ара коммуникациялоо үчүн негизги каражат болуп саналат. Эне тил адамдын маданий мурасы, улуттук идентификациясы жана коомдогу орду менен тыгыз байланышта. Макалада мына ушул тил маселесинин негизги проблемалары, азыркы учурдагы абалы жана өнүктүрүү маселелери каралды.

Диалектикалык сөздөр – бул тилдин ар кандай аймактык же этникалык топторунда колдонулган, бир тилдин ичинде айырмаланган лексикалык, грамматикалык жана фонетикалык өзгөчөлүктөр. Алар айрым диалекттерге таандык сөздөрдү жана сүйлөм түзүлүштөрүн камтыйт, ошол эле учурда жалпы улуттук тилдин нормаларынан айырмаланат. Бул маселелер макалада талданып, анализденип, жыйынтыктар чыгарылды.

Ачкыч сөздөр: *эне тил, тил саясаты лексикалык байлык, терминология, тилдин тазалыгы, жазуу маданияты, тилдик нормалар, тилдик ресурстар, глобалдашуу, маданий мурас, диалект, диалектология, диалектилик сөздөр.*

Родной язык-это язык, который человек изучает первым в своей родной среде, семье, сообществе и социальных связях. Этот язык является основным средством человеческого восприятия мира, мышления и взаимного общения. Родной язык тесно связан с культурным наследием человека, национальной идентичностью и местом в обществе. В статье рассмотрены основные проблемы, современное состояние и вопросы развития данной языковой проблемы. Диалектные слова-это лексические, грамматические и фонетические особенности, используемые в разных территориальных или этнических группах языка, которые различаются в пределах одного языка. Они включают слова и структуры предложений, относящиеся к определенным диалектам, но при этом отличаются от норм общенационального языка. Эти проблемы были проанализированы и проанализированы в статье, и были сделаны выводы.

Ключевые слова: *родной язык, языковая политика, лексика, терминология, чистота языка, культура письма, языковые нормы, языковые ресурсы, глобализация, культурное наследие, диалект, диалектология, диалектные слова.*

A native language is the language that a person learns first in their native environment, family, community, and social connections. This language is the main means of human perception of the world, thinking and mutual communication. The native language is closely linked to a person's cultural heritage, national identity, and place in society. The article discusses the main problems, the current state and issues of the development of this language problem. Dialect words are lexical, grammatical, and phonetic features used in different territorial or ethnic groups of a language that differ within the same language. They include words and sentence structures related to certain dialects, but they differ from the norms of the national language. These issues have been analyzed and analyzed in the article, and conclusions have been drawn.

Keywords: *native language, language policy, vocabulary, terminology, purity of language, writing culture, linguistic norms, language resources, globalization, cultural heritage, dialect, dialectology, dialect words.*

Эне тил – ар бир улуттун жан дүйнөсү, тарыхы жана маданияты. Ал муундан муунга өтүп, улуттун өзүн-өзү таануусунда, дүйнө таанымында жана руханий өнүгүүсүндө маанилүү роль ойнойт. Бирок, бүгүнкү күндө эне тилдин өнүгүүсү ар кандай көйгөйлөргө дуушар болууда. Бул көйгөйлөрдүн чечилиши жана тилдин сакталышы – ар бир улуттун алдында турган маанилүү милдет болуп саналат. Тагыраак айтканда, биздин ой жүгүртүүбүздү калыптандырып, дүйнө таанымыбызды кеңейтип, өзүбүздү башкалар менен байланыштырууга жардам берет. Эне тил аркылуу биз ата-бабаларыбыздын тарыхын, маданиятын жана каада-салттарын үйрөнөбүз.

Эне тилди өнүктүрүүнүн көйгөйлөрү ар түрдүү жана көп кырдуу. Алар тарыхый, социалдык, экономикалык жана саясий факторлор менен байланышкан. Эне тилди өнүктүрүү – бул улуттун маданий мурасын сактоо, улуттук иденттүүлүктү чыңдоо жана ар бир адамдын өзүн-өзү ишке ашыруусу үчүн маанилүү шарт. Бүгүнкү күндө көптөгөн өлкөлөрдө, анын ичинде Кыргызстанда да, эне тилин сактоо жана өнүктүрүү маселеси актуалдуу болуп жатат. Жаңы муундар көбүнчө орус тилин же англис тилин көбүрөөк колдонушат. Бул маселенин оң жагы көп тилдүүлүктүн өнүгүүсү болсо, терс жагы өзүнүн тилин унутууга алып келет. Эне тилде билим берүү мекемелеринин, медианын жана коомдук кызматтардын чектелиши тилдин өнүгүшүнө терс таасирин тийгизет. Жаштар көбүнчө өз тилинде эмес, башка тилдерде маалымат алуу мүмкүнчүлүктөрүн колдонуп калды. Тилди өнүктүрүү үчүн ар кандай санариптик чечимдердин жоктугу. Мисалы, кыргыз тилде онлайн платформалардын аздыгы же жоктугу, сөздүктөрдүн жана башка электрондук ресурстардын жетишсиздиги.

Эне тили инсан үчүн өтө маанилүү. Ал адамдын дүйнөнү кабыл алуу жана түшүнүү процесстерине түздөн-түз таасир этет. Эне тили аркылуу адам өзүнүн көз караштарын, сезимдерин, ойлорун жана маанилүү маалыматтарын башкаларга жеткирет. Тил коом менен кошо жаралып, аны менен бирге өмүр сүрүп, коомго кызмат кылып турган көрүнүш, ошону менен бирге ал маданий процесс жана туюмдардын уюткусу, маалыматтардын чордону болуп саналат. [2].

Бул тил адамдардын маданиятын, тарыхын жана социалдык идентификациясын сактап калуу үчүн да маанилүү. Тил адамдын өзүн-өзү түшүнүүсү жана дүйнө менен байланышуу үчүн негизги каражат болуп эсептелет. Ал ошол адамдардын тарыхын, каада-салтын жана турмуш стилдерин чагылдырууга жардам берет.

Эне тили адамдын улутун, этникалык тобун, жана кайсы аймактан экенин аныктоочу маанилүү белгилердин бири болуп саналат. Кээ бир улуттар же этникалык топтор өз эне тилин жоготуп, башка тилдерге өтүшү мүмкүн. Бул, өзгөчө, глобалдашуу жана шаардык турмуштун өсүшү менен байланыштуу. Мындан улам, көптөгөн майда тилдер жана этникалык топтор өз тилин жоготуп, чоң тилдердин таасири астында калышат. Тил үйрөнүү жана сактоо маселелери көбүнчө мектептерде жана коомчулукта билим берүү системасында кыйынчылыктарга алып келет. Эне тилин өспүрүмдөргө үйрөтүү жана андан ырахат алуу үчүн, өзгөчө шаарлардагы жана глобалдашкан коомдордо көптөгөн тоскоолдуктар бар.

Эне тилинин кыйынчылыктарын түшүнүү: Эне тилинде грамматикалык, лексикалык жана фонетикалык өзгөчөлүктөр болушу мүмкүн, ал эми бул өзгөчөлүктөрдү туура үйрөнүү кээде балдар үчүн кыйын болушу мүмкүн. Мектептерде жана үйдө тил боюнча туура окутуу жок болгондо, тилдин жакшы деңгээлде өздөштүрүлбөөсү мүмкүн. Башка тилдердин таасири ар бир улуттун эне тилине өтүүдө көп кыйынчылыктарга алып келет. Эне тилинин көйгөйлөрү анын жоголуп кетишине алып келиши мүмкүн, ошондуктан, тилди сактап калуу жана келечек муундарга өткөрүп берүү иши маанилүү. Ч.Айтматов таасын белгилегендей: “Элдин түбөлүктүүлүгү – анын тилинде. Эл аралык изилдөөлөргө таяна турган болсок, дүйнө калкынын 40% өзү түшүнгөн, өзү сүйлөгөн тилде билим алуу мүмкүнчүлүгү жок” – деп айткан [1].

Кээде тил саясаты натыйжалуу ишке ашпай калат, анткени, бул үчүн коомдун активдүү катышуусу жана тилдин маданиятын, баалуулугун түшүнүү зарыл. Тилдин мааниси жөнүндөгү коомдук түшүнүктүн жоктугу же аз болушу дагы проблема болуп эсептелет.

Тилди өнүктүрүүнүн дагы бир жагы – элдердин ар түрдүүлүгү. Мисалы, айрым райондордо жергиликтүү диалекттер колдонулуп, ошол диалекттерди сактап калуу маселеси туулат. Бул көйгөйдү чечүү үчүн, тилди сактоо жана муундарга өткөрүп берүү үчүн атайын программалар, билим берүү иш-чаралары жана мамлекеттик колдоолор зарыл.

Тилди өнүктүрүү жана сактоо үчүн бир нече иш-аракеттерди жүргүзүү керек. Бул процесс жеке адамдардын, коомдун жана мамлекеттик органдардын биргелешкен аракетин талап кылат. Мисалы: мектептерде, университеттерде жана башка билим берүү мекемелеринде эне тилин окутууну күчөтүү керек.

Тил боюнча программаларда жаңылануу, мугалимдердин даярдыгын жогорулатуу жана тилди окутуунун кызыктуу ыкмаларын колдонуу тилдин кеңири тарашуусуна жардам берет. Ал эми балдарга кичинекей кезинен эле эне тилин үйрөтүү абдан маанилүү. Мектепке чейин мекемелерде жана мектепте тилди активдүү колдонуу, ошондой эле үй-бүлөдө тилди колдонууну стимулдаштыруу керек. Балдарды тилге кызыктыруу жана аларды кыргыз тилинде сүйлөөгө шыктандыруу зарыл. Массалык маалымат каражаттарында тилди колдонуу үчүн радио, телевидение, интернет жана башка массалык маалымат каражаттарында эне тилде контент жасоо жана көрсөтүү керек. Бул адамдарды тилге кызыктырып, тилди кеңири колдонууга түрткү берет. Мисалы, теле берүүлөр, кино, музыкалык чыгармалар жана

онлайн платформаларда эне тилде чыгарылган контенттин болушу маанилүү.

Эне тилдин маңызын жана аны сактоонун маанилүүлүгүн көрсөтүү үчүн маданий иш-чаралар, тил фестивалдары, конкурстар жана адабий окууларды өткөрүү керек. Бул адамдарды тилге болгон кызыгуусун арттырып, эне тилдин маанилүүлүгүн түшүнүүгө жардам берет.

Тилди өнүктүрүүдө заманбап технологияларды колдонуу: Заманчыл технологияларды колдонуп, тилди сактап калууга жана өнүктүрүүгө болот. Мисалы, эне тилде электрондук китептерди, тиркемелерди жана онлайн платформаларды түзүү, андан тышкары тилди үйрөнүү үчүн цифралдык курстарды уюштуруу. Адамдар коомдук жерде, иш ордунда, коомдук тармактарда жана мамлекеттик органдарда өз эне тилин колдонууга тынымсыз шыктандырылуусу керек. Эне тилдин коомдук макамын жогорулатуу үчүн тилде сүйлөөдө ачыкка чыгуу жана аны сыйлоо маанилүү. Тилдердин ар түрдүүлүгүн колдоп, башкаларга жамааттардын тилин сактоо жана өнүктүрүү үчүн жардам көрсөтүү керек. Мисалы, тилдерди үйрөнүү жана башка элдердин тилин сыйлоо аркылуу көп тилдүү коомду курууга жардам берүү.

Тилди өнүктүрүү жана сактоо үчүн бул аракеттердин бардыгы биргелешип иштеши керек. Тилдин өнүгүшү анын коомдо активдүү колдонулушунан жана билим берүү системасында анын күчтүү болушунан көз каранды.

Диалектикалык сөздөр – бул тилде белгилүү бир аймактарда же коомдук топтордо гана колдонулуучу, ошол жердин же топтун өзүнө мүнөздүү сөздөр, сөз айкаштары жана сүйлөмдөр. Алар көп учурда жалпы тилдин нормасына караганда өзгөргөн, өзгөчө лексикалык, грамматикалык жана фонетикалык өзгөчөлүктөргө ээ болушу мүмкүн. Диалектизмдер көп учурда бир аймактагы же этникалык топтордун күнүмдүк жашоосун, салттарын жана дүйнө таанымын чагылдырат.

Диалект – улуттук тилдин өзөгү менен башаты, өз кезегинде ал улуттук аң-сезим менен байланышкан, ал эми улуттук аң-сезим коомдук организмдин эң ыйык жана таалуу жери. Мына ошондуктан ал өзгөчө мамилени талап кылат. Бир элдин тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн үйрөтүүчү тил илиминин бир тармагы – диалектология [4].

Диалектизмдердин маанилүүлүгү маданий баалуулуктарды сактоо болуп саналат. Диалектизмдер ошол жердин же этникалык топтун маданиятын жана тарыхын чагылдырат. Алар ошол топтун жашоосун, салттарын жана түшүнүгүн билдирет. Мисалы, диалектикалык сөздөр аркылуу ошол топтун диний ишенимдери, салт-санаасы жана күнүмдүк турмушу көрүнүп турат. Диалектизмдер аймактар арасындагы айырмачылыктарды жана ар түрдүү тилдик деңгээлдерди көрсөтөт. Тилдердин таралышы жана аймактык айырмачылыктары көп учурда диалектизмдер аркылуу айкын көрүнүп турат. Мисалы: диалектизмдер тилдин кандайча өнүккөнүн, кайра түзүлгөнүн жана өзгөргөнүн көрсөтөт. Бул тилдердин кандайча заманга, маданиятка жана коомго ылайыкташкандыгын түшүнүүгө жардам берет.

Түндүк диалектиси — Кыргызстандын түндүк аймактарында (мисалы, Бишкек, Чүй, Талас облустарында) колдонулуучу диалектизмдерди билдирет. Түндүк диалектиси өзгөчөлүктөрү, сөздөрдүн айтылышы жана грамматикалык түзүлүштөрү боюнча башка аймактардан айырмаланат. Алардын айрымдарын карап көрөлү.

Чака-челек – суюктуктарды ташуу үчүн колдонулган идиш.

Жамгырчак – кол чатыр – жамгырдан же күндөн коргоо үчүн колдонулат.

Бечебе – жардылык-кедей колунда жок адам.

Байыш – бай- колунда бар адам.

Текше – бул түшүмдүүлүгү төмөн, кургак же таштак болгондуктан, айыл чарбасы үчүн жараксыз же начар жарактуу жер.

Момпосуй – кант-таттуу жана ар кандай даамдуу тамак.

Теңирчи – кудайчы – кудайга ишенген адам [2].

Түштүк диалектиси — Кыргызстандын түштүк аймактарында (мисалы, Ош, Баткен, Жалал-Абад облустарында) колдонулуучу диалектизмдерди билдирет. Түштүк диалектиси түндүк диалектисинен жана жалпы кыргыз тилинен фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык жактан айырмаланат.

Төмөндө түштүк диалектиси боюнча айрым мисалдар келтирилген:

Албесте – бети-колду жууш үчүн колдонулган чөгүн, кумган; *албестеден колго суу куйгула.*

Аллас – атлас, жибек кездеменин бир түрү; *аллас, шайи тон эмес, эстайдил көөнүң мен эмес.*

Васса – үйдүн жыгач шыбы; *үйдүн вассасын коюп алып, энэн ылай бастырамыз.*

Ганар – чоң кап; *саткылык буудайды ганарларга салгыла.*

Даскалла – мурда бак-даракты буттоодо жана этти майдалоодо итетишкен кыска саптуу балта; *гөштүн даскаллеси отундун даскаллесиге караганда энчө жеңил болот.*

Жегде – эркектердин көйнөгү; *кудалардын сарпайыга жегде сатып алдык.*

Жүнай – курамыжүндөн турган кийим-кечелер; *кышка жүнай көйнөктөрдөн кийсек, ылык жүрөт эдек.*

Калит – ачыкч; *үйдүн калити каякта?*

Каса – кесе; *бир каса оокат куй.*

Кеште – (ир.) кооздук үчүн түшүрүлгөн сайма; *илгери кыздар кештелерди тигишип, септерин даярдашкан.*

Лата – кездеме; *мәрежелерде аялдардын латасы эле ашыкча жүк.*

Паншак – бешилик; чөптү жыйноо үчүн колдонулган шайман; *коңшулардын панишактарын алып, пычан жыйганга өткүлө.*

Сарпай – кийит; *кудаларга сарпайларды кийгизип алып, анан сый тамакты тартабыз.*

Сандал – бутту жылытуучу ташкордо; *мурун карыясы бар үйгө сандал жасатышчу эде.*

Шыйпан – бастырма; *үйдүн алдыга, кэрэвәткә, тамга дагы шыйпан жасатышыбыз керек.*

Диалектизмдердин көйгөйлөрү:

Жалпы тилдин ар бир мүчөсү үчүн түшүнүксүз болушу: Диалектизмдер башка аймактардан келген адамдарга түшүнүксүз болушу мүмкүн. Мисалы, бир аймакта колдонулган сөздөр башка жерлерде жарабай калышы мүмкүн, ал эми тилдин жалпылыгы жана түшүнүктүүлүгү кыйынчылыктарга алып келиши мүмкүн.

Диалектизмдердин жоголуп кетүүсү: Глобалдашуу жана массалык маалымат каражаттарынын таасири менен, айрым диалектизмдер колдонулбай калууда. Көптөгөн жаштар жана балдар жалпы тилге өтүп кетишүүдө, бул болсо алардын жергиликтүү диалектизмдерин унуттуруп коюшу мүмкүн.

Мектептерде жана расмий иш-чараларда колдонулбай калуусу: Диалектизмдер көп учурда билим берүү жана расмий иш-аракеттерде колдонулбайт. Бул болсо тилдин ар түрдүүлүгүнө терс таасирин тийгизиши мүмкүн, себеби жалпы тилдин калыбына салынган жана эң кеңири колдонулган сөздөр гана колдонулат.

Эне тилди жана диалектизмдерди сактап калуу жана өнүктүрүү жолдору боюнча сунуштар:

- Мектептерде жана университеттерде диалектизмдерди үйрөтүү;
- Коомдук иш-чараларда, маданий фестивалдарда диалектизмдерди колдонуу;
- Жергиликтүү басылмаларда жана массалык маалымат каражаттарында диалектизмдерди колдоо;
- Тил боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүү жана диалектизмдерди системалаштыруу;
- Ар кандай аймактардан диалектизмдерди жыйноо, аларды жазып алуу жана изилдөө;
- Этнографиялык жана тил изилдөөчү борборлордун жардамында диалектизмдерди системалуу түрдө тизмектөө;
- Диалектизмдерди радио, телевидение, жана интернет платформаларында колдонуу;
- Регионалдык адабий чыгармаларды жарыялап, жергиликтүү сөздөрдү колдонуу аркылуу диалектизмдерди жайылтуу;
- Жергиликтүү тилдерди үйрөнүү боюнча курстар уюштуруп, аларга диалектизмдерди дагы киргизүү;
- Мектептерде жана тил борборлорунда диалектизмдерди үйрөнүү жана алардын маанисин түшүндүрүү;
- Диалектизмдерди түшүндүрүү үчүн лексикология, фонетика, грамматика боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүү.

Бул иштерди жүргүзүү аркылуу эне тилди жана диалектизмдердин сакталышын жана өнүгүшүн камсыз кылууга болот.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Эне тил жана улуттук маданият. – Бишкек, 2008-ж.
2. Жапаров Ш. Сыдыкова Т. Кыргыз тилинин диалектологиясы.– Бишкек, 2013-ж. 33-бет.
3. <https://kutbilim.kg/analytics/inner/ene-til-ulut-uyutkusu>
4. Жапаров Ш. Сыдыкова Т. Кыргыз тилинин диалектологиясы.– Бишкек, 2013-ж. 13-бет.
5. Станалиев С. Эл дөөлөтү – эне тил. – Бишкек, 2012-жыл.